

KAPITALIZMUS – (NAGY)POLGÁROK NÉLKÜL?

Laki Mihály – Szalai Júlia (2013)

Tíz évvel később. Magyar nagyvállalkozók az Európai Unióban

Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány

A neves szerzőpáros új könyve szerves folytatását jelenti egy korábbi munkájuknak, ahol arra a kérdésre keresték a választ, hogy a kétezres évek elejére „beért” hazai nagyvállalkozók beérik-e technokrata szerepükkel, vagy pedig megfogalmazódik bennük egy komoly társadalmi vezető szerepre való igény és a példamutató-mecénás elitszerep teljes(ebb) felvállalása. A *Tíz évvel később...* c. kötetben ismét felkeresték a még élő egykori interjúalanyokat és követéses kutatást készítettek velük, amelyet kiegészítettek a fiatal vállalkozók egy újabb csoportjával.

A szerzők már az előző kutatás idején is rögzítettek egyfajta megtorpanást, de akkor még úgy látták, hogy a régi vállalkozók optimisták az uniós csatlakozással kapcsolatban, és óvatosan bár, de igenlő választ adtak arra a kérdésre, hogy Magyarországon is megindulhat egy (nyugat)-európai típusú polgárosodás. A fiatal vállalkozók felvételével kiegészült új kutatás azokra a kérdésekre kereste a választ, hogy milyen különbségek állapíthatók meg a két csoport között, mi magyarázhatja a fiatalok sikeresebb „válságmenedzselését” (nem ritkán növekedését), illetve hogyan alakulnak a nagypolgári szerepek, a vállalkozói identitás a fenti két csoportban, milyen prognózisokat fogalmazhatunk meg a hazai polgárosodás esélyeiről.

A könyv feltétlen érdemének tartom, hogy Polányi nyomán a társadalmi intézményekbe beágyazottan vizsgálja meg a gazdaságot és a gazdasági szereplők viselkedését – amely motívumai soha nem tisztán piaciak, hiszen – ahogyan kiderül a két csoport összehasonlításából – a szocializáció nagyon fontos szerepet játszik a gazdasági viselkedés kialakításában, de éppolyan fontos tényező az intézményekbe és az államba vetett bizalom, a vállalkozókkal kapcsolatos közfelfogás és természetesen a szélesebb társadalmi-politikai környezet. Szalai Júlia és Laki Mihály komplexen szemlélik és mutatják be a hazai polgárosodás folyamatait egy olyan környezetben, amely specifikus a kelet-európai régióra – hiszen itt az államszocializmus és a poszt-szocialista átmenet mindenképpen olyan sajátosságot jelent, amelyre nézve a nyugati szakirodalom jelentős része nem ad eligazítást.

Kiemelem még, hogy a szerzők lehetőség szerint olyan értékmentesen közelítik meg ezt a hétköznapi életben és a szakirodalomban is nagyon ellentmondásos témát, hogy a kötet friss és további vitára ösztönző olvasmányélményt nyújt azok számára is, akik kritikával szemlélik a polgárosodás liberális paradigmáját. A kötetben a lelkiismeretes kutató mindenkor legyőzi az adott politikai meggyőződést; és mindenkor a tudomány szempontjából kielégítő oksági magyarázatokat keres. A kutatás

¹ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai intézet

kiemelkedő értéke a meggyőző empiria, a saját politikai meggyőződést mindenkor legyőző szellemi nyitottság és a magyarázatok keresésében megnyilvánuló kreativitás. A kutatók élvezetes és szép stílusa, lelkiismeretes és pontos feltáró munkája pedig a könyvet azok számára is izgalmassá teszi, akik nem foglalkoztak korábban a témával, de szeretnének többet megtudni a hazai vállalkozók természetrajzáról.

Érdekes tanulság, hogy a szocializáció milyen sokban meghatározza a vállalkozói, piaci viselkedést – sokszor akkor is, amikor a régi logika az új feltételrendszerben nem működik, vagy kifejezetten kontraproduktív. A régi vállalkozók indulása azokra az évekre esett, amikor az államszocializmus még, ha megreformálva is, de meghatározta a magyar társadalmi-gazdasági környezetet. Itt még nagyon sokat számítottak a politikai kapcsolatok – noha már megjelent a szakmaiság követelménye is. Az 1990-es években nagy viták zajlottak le a kelet-európai elitcsere természetéről. Ennek a vitának a bemutatására itt most nem vállalkozom; kiemelem azonban Szalai Erzsébet elméletét a késő-kádár kori technokráciáról, amelyet igen széles körű empirikus anyagon bizonyított (Szalai 2001). A „régiek” természetrajzát sokban árnyalják Szalai Erzsébet eredményei – akkor is, ha ő a liberális paradigmán kívül gondolkodik. Míg az „újak” már egy piacgazdasági környezetbe nőttek bele, a régiek ki tudták használni a privatizációt; igaz, ahogyan a *Tíz évvel később...* c. kötetből kiderül, a kezdeti előnyök később fékeként kezdtek el működni, hiszen a régiek nem gondolkodtak új piacokon (egyszerűen „benyomultak” a megszűnt állami nagyvállalatok helyére). Az újaknak viszont eleve meg kellett találniuk a piaci réseket; ugyanakkor utóbbiak rendelkeztek egy nagy előnnyel: nyelvtudással, külföldi szocializációval és kapcsolatokkal, amelyek segítségével egyenrangúként léphetnek fel a nyugati vállalkozókkal. A hidegháború idején felnőtt generációt (kevés kivétellel) mindig meghatározta a nyelvi-társadalmi-politikai bizonytalanság, és tegyük hozzá, egyfajta kisebbségi érzés (lásd: Nyugat-imádat), hiszen a kiutazáshoz engedélyezett deviza kint semmire nem volt elég, a tele polcok, széles árukínálat pedig éppen nem az állandó hiánnyal küszködő szocializmus felsőbbrendűségét bizonyította (hiába volt meg a nagyobb társadalmi-közösségi biztonság). Fontos tanulság azonban, hogy a régiek nagyon is tudatában voltak a saját komplexusaiknak; nem véletlenül tettek meg mindent azért, hogy gyermekeik már otthonosan mozogjanak a nyugati világban. Ez nagyon jelentős generációs különbség a két csoport között.

A szerzők hosszabb elemzést szánnak a családi tulajdonú vállalkozásoknak – ez a forma sok ok miatt (köztük a bizonytalan társadalmi-politikai környezetnek, a társadalmi bizalomvesztésnek, a vagyon egyben tartásának köszönhetően) – vált népszerűvé a régiek körében, míg az újak már eleve ebbe nőttek bele. Érdemes itt azonban „behozni” egy alternatív olvasatot – hiszen a recenzió elején írtam, hogy a kötet vitára ösztönöz. Miközben igaz, hogy ebben a formában kialakul(hat) egy családi viszony a főnök-beosztott között (bár az újak már előnyben részesítik a piaci kapcsolatokat!), ugyanakkor az is igaz, hogy itt különösen feltűnő az esélyegyenlőtlenség, hiszen a főnök lánya-fia akkor is előre megy, ha erre különösképpen nem predesztinálják képességei. A társadalmi bizalomvesztést okozhatja az is, hogy a társadalom állandóan ezzel az esélyegyenlőtlenséggel szembesül – ami élesen ellentmond a liberalizmus szellemének. Közismert baloldali kritika, hogy a privatizáció alapozta meg a társadalmi bizalomvesztést – hiszen egyeseknek volt lehetőségük állami vagyonhoz jutni, másoknak nem. A kötet szerzői is említik a vállalkozókkal szembeni általános gyanakvás attitűdjét („biztos csalt, ha neki sikerült, stb.”). Nem az a kérdés, hogy minden sikeres vállalkozó csaló-e vagy nem, hanem az, hogy hogyan várható el példamutató elitszerep egy olyan csoporttól, amelyet ekkora gyanakvás és ellenérzés övez? Saját munkáskutatásaim teljesen egybevágóak a fenti megállapítással: a munkások Magyarországon döntően azt gondolták, hogy a privatizáció során a mindenkori elit kifosztotta őket, miközben az NDK-ban még a magukat kommunistának valló interjúalanyok sem kérdőjelezték meg a privatizációt. Érdemes

idézni egy jól ismert példát: Kóka János vagyonmutogatását egyértelműen ellenérzéssel fogadta a magyar társadalom – és a nagy vagyont ma is inkább rejtegetni szokták, nem pedig nyíltan kérkedni vele...

Itt rátérhetünk a vállalkozók politikai nézeteire. A szerzők nyilvánvaló csalódással említik, hogy az egykor balliberális vállalkozói réteg mára feladta (vagy legalábbis nem emlegeti nyíltan) korábbi politikai meggyőződését, a fiatalok pedig alapvetően technokraták, és sem kedvük, sem pedig késztetésük nincsen a nagypolgári szerep (fel)vállalására. Sokan közülük a liberális értékek képviselője helyett a magyarság önképével, a nemzeti sérelmekkel vannak elfoglalva. Erre a jelenségre a szerzők igazából nem adnak magyarázatot. Itt említem meg, hogy ugyanezt a generációs különbséget állapítja meg Szalai Erzsébet (2011). Ezt a nyilvánvaló ellentmondást (ti. miért fordulnak el a vállalkozók a liberális eszméktől?) a liberális-polgári paradigma nem képes megmagyarázni. Egy kritikai baloldali paradigma azonban felkínál egy alternatív magyarázatot. Ez pedig éppen az, hogy a kapitalizmus alulfejlett vagy közepesen fejlett régiókban történetileg másképpen működnek a polgárosodás folyamatai, mint a fejlett centrumországokban. Kelet-Európa éppen kitűnő példa erre (ráadásul Magyarországon működött egy erős, marxista gyökerű történetírói iskola!), hiszen már Niederhauser Emil és Szűcs Jenő is megállapították a régió polgárosodásának gyengeségét, a nyugat-európai úttól való eltéréseit. Nézzük meg a mai Ukrainát! Magára valamit adó történész nem állíthatja, hogy Ukrainában erős a polgárság, noha éppen elég az oligarcha... ez pedig nem azért van így, mert az ukránok „genetikailag” nem volnának képesek polgárosodni, hanem egyszerűen ilyen a régió történeti-gazdasági feltételrendszere. A nagypolgári szerepről nemcsak azért mondanak le a hazai vállalkozók, mert nincs bennük elegendő felelősségérzet; talán éppen *ellenkezőleg*. A félperifériás kapitalizmus ugyanis eleve másképpen működik, mint a Nyugat-Európában megfigyelt folyamatok. Az, hogy a régiók bizalmatlanok a multikkal szemben, nem pusztán egy rosszul értelmezett magyarságképből fakad – ugyanezt a bizalmatlanságot tudtam kimutatni a saját munkáskutatásaim kapcsán (ami megint csak nagy különbség a keletnémetek és a magyarok között). A magyarok politikai jobbrtolódása *fakadhat* a félperifériás kapitalizmus működési sajátosságaiból (pontosabban felfogható úgy is, mint a félperifériás kapitalizmusra adott válasz), valamint abból, hogy az államszocializmus összeomlása óta mindegyik politikai uralkodó erő egyetértett abban, hogy a legnagyobb veszély a „kommunizmus”, és ezt kiküszöbölendő, az osztályideológiának- és gondolkodásnak az írmagját is ki kell irtani. Így viszont minden társadalmi konfliktus szükségszerűen etnicizálódik – noha az én interjúalanyaim között még kisvállalkozó is alig-alig akadt, magyarságképük, világmagyarázataik szépen formálják a nagyvállalkozók nemzeti gondolatait.

A baloldali paradigma tehát kínál egy lehetséges magyarázatot arra az anomáliára, hogy a hazai nagyvállalkozók közül a régiók feladják balliberális politikai meggyőződésüket, az újak pedig eleve „csak” technokraták, vagy pedig nemzetiek. A hazai liberalizmusnak szembe kell néznie azzal, hogy – éppúgy, mint a hazai baloldalnak – egyelőre meggyengült, ha nem teljesen eltűnt a társadalmi bázisa. Természetesen a kötetnek nem dolga a liberális önképpel való szembenézés – de továbbgondolva a hazai nagyvállalkozók politikai-társadalmi szerepeit, előbb-utóbb mindenképpen beleütközünk abba a kérdésbe, hogyan is néz ki a mai magyar kapitalizmus természete. És a válaszok, ha Ukrainára nézünk, éppen nem megnyugtatóak. A társadalmi bizalomvesztés kétségtelenül óriási – nem véletlen, hogy a nemzeti sérelmi politikának ekkora „keletje” van. Ezt csak a nemzeti önismeret minél mélyebb feltárásával, komoly történeti oknyomozó munkával lehet ellensúlyozni. A kötet egy szép és színvonalas lépés ezen az úton – hiszen a liberalizmus éppen az egymással vitatkozó nézetek szabadságából táplálkozik.

HIVATKOZÁSOK

Szalai Erzsébet (2001) *A gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula.

Szalai Erzsébet (2011) *Koordinátákon kívül: Fiatal felnőttek a mai Magyarországon*. Budapest: Új Mandátum.